

21

ErfgoedBrief Breda

1-5

Verscholen onder de riolen

Bredase vestingwerken terug gevonden

6-9

Werken aan industrieel erfgoed

10

Een vuurstenen bijl

10-12

Het Kasteel van Breda

Het meest zichtbare symbool van de Nassaus

Verscholen onder de riolen

Bredase vestingwerken terug gevonden

Joeske Nollen, Tom Hos en Erik Peters Tot ver in de negentiende eeuw was Breda omringd door uitgebreide vestingwerken. In 2012 heeft de afdeling Ruimte van de gemeente Breda diverse archeologische onderzoeken uitgevoerd bij rioolwerkzaamheden. Onder de Nieuwe Boschstraat en de Seelingsingel werd zwaar muurwerk gevonden, dat onderdeel uitmaakte van deze vesting. De ligging van de vestingwerken was aan de hand van oude kaarten wel ongeveer bekend, maar het aangetroffen muurwerk lag vaak net iets anders dan we op basis van deze kaarten verwachtten.

Dit artikel maakt deel uit van het Jaarverslag Archeologie 2012. In de volgende *ErfgoedBrief* zal een kaartje verschijnen van alle opgravingen in Breda in 2012, samen met een artikel waarin andere opgravingen worden belicht.

1. De vesting, aangelegd door graaf Hendrik III van Nassau, vanaf 1531. Verschillende details staan nu ter discussie.

2. Aanleg van aarden bastions door Willem van Oranje, 1577-1583

3. Ombouw vesting door prins Maurits naar oud-Nederlandse stelsel, 1591-1624.

4. De ombouw van de vesting door stadhouder-koning Willem III, 1682.

5. De situatie van de vesting vlak voor de sloop, 1869.

De kleine inkijkjes op de vestingwerken die ons door de rioolwerkzaamheden werden gegund hebben ertoe geleid dat enerzijds bestaande ideeën werden bevestigd en anderzijds nieuwe inzichten werden verschaft over de aanleg en ligging van de voormalige verdedigingswerken. Door deze waarnemingen kunnen we steeds nauwkeuriger reconstructies maken van de vesting in zijn verschillende fasen.

De aanleg van de post-middeleeuwse vestingwerken rond de stad kunnen we onderscheiden in vijf verschillende bouwfases. In 1531 begon graaf Hendrik III van Nassau zijn kasteel te omwallen met voor die tijd moderne vestingwerken. De directe aanleiding hiervoor was de dreiging van de Geldersen. In 1534 begon ook de stad in opdracht van de graaf met een nieuwe, ruimere omwalling. De oorspronkelijke gedaante van deze vesting kenden we al uit twee plattegronden. De ene is een zestiende-eeuwse plattegrond die wordt bewaard op het Stadsarchief. Van deze kaart wordt aangenomen dat dit een kopie is van een ontwerp voor de vesting die Jan van Galen in 1531 gemaakt heeft. De andere betreft een plattegrond van

Breda door Matteo Neroni van rond 1560, die bewaard wordt in Florence. Gerard van Wezel heeft in zijn publicatie over het paleis van graaf Hendrik III deze plattegronden uitgebreid besproken. Deze versterking bestond uit een aarden wal waarin blokhuizen en stadspoorten waren gebouwd en een gracht. Het kasteel vormde een zelfstandig verdedigbare citadel. Of de gehele vesting of slechts het kasteel in oud-Italiaanse stijl werd omwald is nog een onderwerp van discussie.

De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) heeft veel invloed gehad op de bouw van de vestingwerken. In het begin van de oorlog werden in opdracht van Willem van Oranje tussen de blokhuizen aarden bastions opgeworpen, fase twee (1577-1583). Tussen 1591 en 1624 werd de vesting door prins Maurits omgevormd naar het zogenaamde oud-Nederlandse stelsel. De bastions kregen rechte in plaats van teruggetrokken flanken en er werden ravelijnen en halve manen in de gracht aangelegd. Om het hele systeem werd een gedeekte weg en een buitengracht gelegd. In de jaren 1622 en 1624 werden er nog eens vijf hoornwerken aangelegd. In 1682 is de vesting in opdracht van stadhouder-koning Willem III compleet op de schop gegaan (fase vier). De wal werd dikker gemaakt, de bastions werden voorzien van hoge en lage flanken, de stadspoorten werden verplaatst, de vesting werd omringd door buitenwerken, ravelijnen, halve manen en lunetten en sommige bastions en buitenwerken kregen een stenen bekledingsmuur. Na 1682 zijn nog slechts enkele werken toegevoegd. Deze vestingwerken zijn uiteindelijk gesloopt in 1870 en volgende jaren.

Funderingen van oude huisjes onder de Nieuwe Boschstraat

Bij archeologische begeleidingen onder de huidige Sophiastraat en Nieuwe Boschstraat zijn fundamente van de vesting aangetroffen, maar ook sporen die te maken hebben met de bewoning van vlak voor de bouw van de vesting.

Aan de zuidkant van de Nieuwe Boschstraat zijn de fundamente gevonden van twee huizen die dateren van voor 1534. Deze stonden aan het Gasthuseinde, de huidige Boschstraat, die vóór de aanleg van de vesting verder liep naar de Teteringsedijk. Deze huizen zijn gesloopt voor de bouw van de Nieuwe Gasthuispoort en het bijbehorende bastion. Van één huisje is de voorgevel en een gedeelte van de noord-oostelijke zijwand gevonden. De voorgevel was drie meter breed, zuidwest – noordoost georiënteerd en stond in lijn met de rooilijn van de huidige gevels van de Boschstraat. Van het tweede huisje zijn de voorgevel en beide zijgevels aangetroffen. Dit huisje leek veel op het eerste en de voorgevel leek ook in lijn te staan met de gevels aan de huidige Boschstraat. Bij de stadsbrand van 1534 zijn beide huisjes verwoest. Wij troffen brandsporen aan in de vorm van een houtskoolrijke laag met fragmenten verbrand leem. De resten van deze huizen zijn gesloopt voor de bouw van het bastion 's Bosch en de Nieuwe Gasthuispoort.

Fundamente van het bastion 's Bosch

In 2012 vonden we een deel van de buitenmuur en gedeelten van het binnenwerk van het bastion 's Bosch. Dit bastion is in eerste aanleg gebouwd in 1537. Het fundament van de buitenmuur is anderhalve meter dik en gebouwd met gele en rode bakstenen en gevoegd met witgrijze kalkmortel met schelp. Waarschijnlijk is de muur opgetrokken met hergebruikte bakstenen van de middeleeuwse

Archeologen tekenen op de Nieuwe Boschstraat een fundament van het binnenwerk van bastion 's Bosch in op een kaart.

Een handgetekende plattegrond van Breda, bewaard op het Stadsarchief, uit de zestiende eeuw, met de oudste situatie van de vestingwerken. Van deze kaart wordt aangenomen dat dit een kopie is van een ontwerp voor de vesting van Jan van Galen uit 1531. De Boschpoort staat rechts weergegeven. Collectie Stadsarchief Breda

Gevonden muurwerk onder de Nieuwe Boschstraat, geprojecteerd op de vestingkaart 1577-1583 en de huidige topografie.

Gevonden muurwerk ter hoogte van de Nieuwe Boschstraat, geprojecteerd op de vestingkaart van 1682 en de huidige topografie.

aangetroffen grote bastion gebouwd is met hergebruikte bakstenen van de in die tijd gesloopte middeleeuwse stadsmuur. Er is dus direct een groot bastion gebouwd. Deze twee feiten vormen een aanwijzing dat de vesting in het plangebied direct in z'n geheel versterkt is met een bastion naar oud-Italiaanse stijl en hiermee zou Breda de eerste stad in de Nederlanden zijn met een dergelijke vesting. Tijdens de begeleiding is echter slechts een klein deel van de vesting gedocumenteerd. Om meer stellige uitspraken te doen is meer onderzoek noodzakelijk.

De tweede Boschpoort

Tijdens de verbouwing van de vesting door stadhouder-koning Willem III in 1682 werd het bastion 's Bosch vergroot en zijn er buitenwerken aangelegd die de verdediging moesten verbeteren. Eén van de belangrijkste aanpassingen van het bastion was het verplaatsen van de Boschpoort van de zijkant van het bastion naar de wal midden tussen twee bastions. Tijdens een archeologische begeleiding in 1989 is een deel van deze tweede Boschpoort aangetroffen. Helaas werden de archeologen er pas bij gehaald toen al een deel van de poort verwijderd was. Er werden toen twee muren van één meter dik gevonden op een afstand van ongeveer 6,5 meter van elkaar. De muren waren ongeveer anderhalve meter diep en waren gefundeerd op planken. We vermoeden dat deze muren een deel van de doorgang door de stadswal vormden. Aan de binnenkant

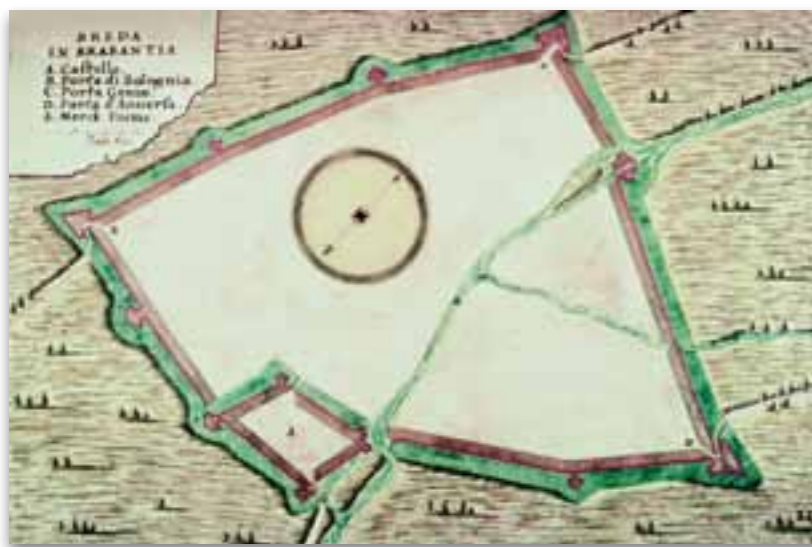
De plattegrond van Breda door Matteo Neroni van rond 1560. Het noorden is links-onder. B is de Boschpoort ('Porta di Bologna').

Collectie Biblioteca Nazionale Centrale, Florence

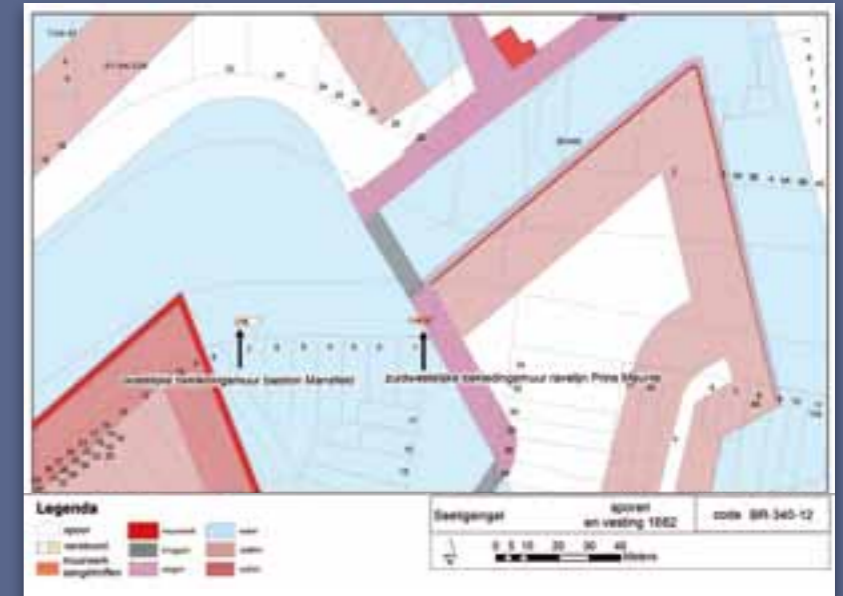
» stadsmuur. Naast de buitenmuur zijn er ook vier fundamente behorende tot het binnenwerk van het bastion aangetroffen. Twee muren lagen op een afstand van 2,5 meter van elkaar en waren haaks georiënteerd op de buitenmuur. Deze muren zijn met dezelfde bakstenen en mortel opgetrokken als de buitenmuur, alleen de dikte verschilt. De andere twee lagen aan de noordwestelijke wand van de put en konden maar over een korte lengte gedocumenteerd worden. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat er geen gracht aanwezig was direct ten noorden van de eerste fase van het bastion.

De twee plattegronden van de zestiende-eeuwse vesting, de plattegrond die toegeschreven wordt aan Van Galen en die van Neroni, lijken

elkaar tegen te spreken. De opvallendste verschillen tussen de kaarten zijn het aantal bastions en blokhuizen (op de kaart van Van Galen staan er in totaal twaalf, op de kaart van Neroni in totaal tien) en de grootte van de bastions. Op de kaart van Van Galen staan veel kleinere bastions dan op die van Neroni. Van Wezel beargumenteert dat de kaart van Van Galen een ontwerp is en dat de kaart van Neroni de werkelijke situatie weergeeft. De resultaten van de begeleiding ondersteunen deze conclusie van Van Wezel. Uit het archeologisch onderzoek blijkt namelijk dat er geen gracht aanwezig is direct ten noorden van de eerste fase van het bastion 's Bosch, terwijl de kaart van Van Galen hier wel een gracht weergeeft. Bovendien blijkt dat het

Muurwerk onder de Seeligsingel, geprojecteerd op de vestingkaart van 1682 en de huidige topografie.

van de noordzijde zijn twee blokken muurwerk van één bij één meter gevonden, op een afstand van ruim vier meter van elkaar. Deze waren op dezelfde wijze gemetseld als de twee muren maar veel dieper gefundeerd, wel drie tot vier meter onder het maaiveld. Het zou hier kunnen gaan om de fundamente van de poort aan de buitenzijde van de vesting. In 1989 werd ook de oostelijke bekledingsmuur van het bastion 's Bosch aangetroffen. Deze locatie week af van de verwachte locatie op basis van de diverse vestingkaarten. Dit fundament was 2,60 meter dik en aan de binnenkant bevonden zich twee steunberen van 1,85 meter dik en 2,50 meter lang.

Funderingen onder de Seeligsingel

Bij rioolwerkzaamheden aan de Seeligsingel zijn in 2012 op twee plaatsen stevige bakstenen funderingen gevonden. Deze funderingen lagen ter hoogte van de huisnummers 1 en 7. Ter hoogte van Seeligsingel 7 is op ongeveer zestig centimeter onder het maaiveld een bakstenen fundament gevonden. Waarschijnlijk vormde dit oost-west georiënteerde deel een steunbeer aan de binnenzijde van de oostelijke bekledingsmuur van het bastion Mansfeld. Het bastion Mansfeld is bij de ombouw van de vesting onder stadhouder Willem III rond 1682 uitgebreid en was aanwe-

zig tot aan de sloop van de vesting in 1870 en later. Op basis van oude kaarten verwachtten wij dit bastion dertien meter westelijker, maar door de vondst van dit fundament hebben wij de ligging op onze reconstructies van de vesting kunnen bijstellen. Mogelijk is het bastion Mansfeld ongeveer dertien meter breder geweest dan op basis van oude kaarten werd aangenomen. Hetzelfde was het geval bij opgravingen aan de Ceresstraat in 2008. Toen is muurbekleding gevonden van het ravelijn Prins Maurits. Daarvan lag de oostzijde van het ravelijn, net als de oostelijke muur van het bastion Mansfeld, veel oostelijker dan op basis van oude kaarten werd aangenomen. Ter hoogte van Seeligsingel 1 werd een tweede fundament gevonden.

Dit muurwerk was een gedeelte van de zuidwestelijke bekledingsmuur, met steunbeer, van het ravelijn Prins Maurits. Dit muurwerk bevestigde de verwachte ligging van het ravelijn Prins Maurits. Aan de buitenzijde van deze muur is later nog een één meter dikke klampmuur gezet. De bakstenen die gebruikt zijn voor de bekledingsmuur en de klampmuur verschillen van elkaar en laten zien dat deze in verschillende fases zijn aangebracht. Mogelijk is de eerste fase van de bekledingsmuur aangelegd bij de aanleg van het ravelijn Prins Maurits gedurende de ombouw van de vesting door stadhouder-koning Willem III in 1682. Het is onduidelijk in welke fase de muurbekleding aan de zuidwestkant van het ravelijn is toegevoegd.

Het fundament van het bastion Mansfeld ter hoogte van Seeligsingel 7. De graafmachine doorbreekt het muurwerk om de riooling te kunnen vervangen.

Werken aan industriële erfgoed

DE KWATTA-FABRIEKEN TE BREDA — NIEUWE PRINSENKADE.

Marc Berends en Gerard Otten

Niet alleen de oude binnenstad en de negentiende-eeuwse wijken zijn karakteristiek voor Breda. De identiteit van onze stad wordt ook bepaald door het industriële erfgoed. De Faam, de Etna, Backer en Rueb, de Suikerfabriek, de Drie Hoefijzers, de Kwatta, de Hero en de Hollandse Kunstzijde Industrie (HKI) hebben meegeholpen Breda bekend te maken tot ver in het buitenland. Een stuk geschiedenis is vastgelegd in deze panden, voor zover ze nog bestaan. Monumentenzorg heeft niet als doel alles te behouden, maar er moet wel een doorsnee bewaard blijven van verschillende soorten gebouwen, zodat je kunt zien hoe vroeger gewoond en gewerkt werd. Onze ouders en grootouders hebben hier misschien nog gewerkt.

Het oudste industrieterrein van Breda ontstond aan de rivier de Mark, ten noorden van de spoorweg, hier op een foto uit 1925. In 2009 verdwenen als laatste de gebouwen van de Suikerfabriek. Collectie Stadsarchief Breda

In de middeleeuwen bevonden zich in Breda werkplaatsen waar allerlei ambachtslieden hun vak uitoefenden, maar de bierbrouwerijen waren al een grootschalige nijverheid. Het bekendste nog bestaande voorbeeld is de Witte Leeuw aan de Haven, naast de Vismarkt, een beschermd monument. De molens rond de oude stad zijn allemaal verdwenen, maar het pakhuis van de Pelmolen aan de Jan van Polanenkade bestaat nog, ook een beschermd rijksmonument. In de negentiende eeuw profileerde Breda zich als luxe woonstad en als villastad, met boulevards, pleinen en parken. Maar het geld moest ook ergens verdiend worden, dus de stad kon niet zonder industrie.

De nijverheid concentreerde zich op de bouw (timmerfabrieken, marmerezagerijen en steenhouwerijen) en, vanwege de aanwezigheid van veel hovenierderijen, op de voedingsindustrie. Elke stad in Nederland had ook zijn eigen ijzergieterij. Aan de noordzijde van de stad, in de Emer, ontwikkelde zich 'spontaan' een groot industrieterrein, goed ontsloten door bevaarbaar water en de spoorweg. De meeste gebouwen hier zijn in de loop van de tijd weer gesloopt. In 2009 verdwenen ook de gebouwen van de Suikerfabriek, waarna een leeg terrein overbleef. Na de Eerste Wereldoorlog pas nam het gemeentebestuur het initiatief industrieterreinen aan te leggen. De Belcrum ontstond, met een haven, een watertoren en een industrie-spoorweg.

Industriële erfgoed

Na de Tweede Wereldoorlog werden de oude industrieterreinen ingesloten door nieuwe woonwijken. Tegelijkertijd trad schaalvergroting op. Productie werd geconcentreerd op één locatie. Hele industrieën verdwenen of werden verplaatst naar buiten Europa. De gebouwen werden

te klein en raakten verouderd. Ook de infrastructuur veranderde. Veel oude fabrieksgebouwen kwamen leeg te staan. Een groot deel van onze geschiedenis dreigde zo te verdwijnen. Vanaf de jaren zeventig werden er dan ook initiatieven genomen het industriële erfgoed te bewaren en opnieuw te ontwikkelen tot woningen of gebouwen met een commerciële of culturele functie. De monumentenzorg volgde dezelfde ontwikkeling. Aanvankelijk werden panden in de oude binnenstad op de monumentenlijst gezet en werd de binnenstad beschermd stadsgezicht. Recent zijn veel negentiende-eeuwse panden beschermd en is een gedeelte van de negentiende-eeuwse wijken beschermd stadsgezicht geworden. Sinds de jaren tachtig staat ook de industriële monumentenzorg in de belangstelling van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, de huidige Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Een gedeelte van het industriële landschap in Breda (Achterom, Jan van Polanenkade en Ceresstraat) valt nu onder het beschermd stadsgezicht. Enkele verspreide industriële panden in de Zandberg en Ginneken

staan op de rijks- of de gemeentelijke monumentenlijst (Zonnebloemstraat en de oude elektriciteitscentrale aan de Ulvenhoutselaan), evenals een gedeelte van het complex van de Drie Hoefijzers (rijksmonument). De Belcrum ligt nu bijna in het centrum. Het voormalige industriegebied gaat veranderen in een gebied voor wonen, recreëren en zakelijke dienstverlening: Via Breda. De industriële activiteiten zijn echter nog altijd herkenbaar aan de karakteristieke bouwwerken. Het industriële landschap hier moet de drager worden voor nieuwe ontwikkelingen. De Belcrumhaven en de spoorlijn op de Speelhuyslaan blijven bewaard en de watertoren staat op de rijksmonumentenlijst. Al in 2008 is onderzocht welke industriële bebouwing in Via Breda cultuurhistorische waarde heeft. Recent is hier een tweede onderzoek aan toegevoegd. Stagiair Luuk Borremans heeft onderzocht wat de herbestemmingspotentie is van de eerder onderzochte industriële bebouwing. Hierbij heeft hij onder andere gekeken naar de ligging van het gebouw, bestemmingsplanmogelijkheden, de bouwkundige staat en de flexibiliteit. >>

De blikvangers van De Faam zijn de in gele baksteen en groen geglazuurde lijsten en letters uitgevoerde gevel uit 1941 en de schoorsteen uit 1961. Het gebouw zal op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst.

De fabrieksruimte van de Faam, waarschijnlijk in 1963, toen het bedrijf zijn 125-jarig bestaan vierde. Links een muurschildering van Jan Strube, 'Het Suikeroompje', waarschijnlijk van na 1953. Particuliere collectie

De Noordpool en de Pelmolen in 1942, tijdens de aanleg van de Markendaalseweg. Collectie BN/De Stem

Van links naar rechts een oude arbeiderswoning, de IJsfabriek de Noordpool en het pakhuis van de Pelmolen, toen het water langs de Jan van Polanenkade nog niet gedempt was. Particuliere collectie

De IJsfabriek de Noordpool in restauratie. Collectie Stadsherstel Breda

Het pakhuis van de Pelmolen in restauratie. Collectie Stadsherstel Breda

De Pelmolen en de Noordpool

Aan de westzijde van de Jan van Polanenkade, midden in de oude stad, vlak bij de nieuw aangelegde rivier de Mark, herinneren drie panden aan het industriële verleden van Breda. IJsfabriek de Noordpool maakt zijn oorspronkelijke bestemming duidelijk door een opschrift in de gevel. De fabriek werd rond 1907-1908 gebouwd. Er werden ijsblokken gemaakt voor de Bredase slagers. In 1934 werd het gebouw in gebruik genomen door het terrazzobedrijf Gebroeders Mion voor de fabricage van granieten aanrechten, betonwerken en terrazzo- en houtgranietvloeren. Halverwege de jaren zestig verhuisde dit bedrijf naar de Krochten. Rechts van de Noordpool staat een groot oud graanpakhuis. Jacobus van Vechelen liet het bouwen in 1688, bij zijn molen, de Pelmolen. Links van de IJsfabriek staan nog enkele arbeiderswoningen op de hoek van de Oede van Hoornestraat. Deze woningen dateren uit 1687. Arbeiderswoningen van deze ouderdom zijn zeer zeldzaam.

In 2010 startte NV Stadsherstel Breda met de restauratie van de Noordpool en de Pelmolen. De panden krijgen een commerciële bestemming. De daken zijn opnieuw gedekt, geïsoleerd en hersteld en nieuwe dakgoten aangebracht. Marcel Snellenberg van Rienks-architecten maakte de plannen. 'Het project De Pelmolen en De Noordpool is een uitdagend project. Op dié plek, in hartje stad, te mogen werken aan een pand dat er al eeuwen staat is een absoluut voorrecht', zegt hij. Materialen met historische waarde worden intact gelaten en de karakteristieke elementen worden geaccentueerd: de kap, de draagconstructie (de balken en de standvinken) en de vloeren. Het contrast tussen de Pelmolen en de Noordpool is groot. 'De Noordpool is een betonconstructie en de Pelmolen een houtconstructie. De Pelmolen is heel stoer en basic, De Noordpool is veel nieuwer, een pand van de vorige eeuw, met een geheel andere uitstraling', zegt hij.

>> Beide onderzoeken vormen samen de instrumenten waarmee de gemeente kan bepalen welke industriële gebouwen in de herontwikkeling van het gebied kunnen dienen als cultuurhistorische drager. Een voorbeeld van een dergelijke drager is het complex van de Faam.

De Faam

De suikerwerkenfabriek van Piet A.F. de Bont was aanvankelijk gevestigd aan de Middellaan en verhuisde in 1912 naar een weiland aan de Liniestraat. De nieuwe fabriek van De Bont werd geheel in beton uitgevoerd door de Bredasche Beton Maatschappij van H. Vriens naar een ontwerp van hun civiel ingenieur N. Wertenbroek. De fabriek was georiënteerd op het oosten. Het kantoor lag dus niet aan de straat maar aan het weiland. De Faam is een van de vroegste voorbeelden van de betonskeletbouw in de Bredase

industrie, een grote, rechthoekige platte doos met aan de voorzijde een verdieping voor de kantoorruimten. In 1914 werd het bedrijf omgezet in de Naamloze Vennootschap 'De Faam, P.A. de Bont's fabriek van chocolade en suikerwerken'. In 1929 ontwierp architect J.A. van Dongen een nieuw kantoorgebouw met de voorgevel en monumentale ingangspartij aan de straatzijde. Gebouwd in baksteen door de firma A.N. Sprangers kwam het in 1930 gereed, juist voor de Crisis. In 1941 maakte architect F. Verwoerd een verfraaiingsplan voor de fabriek: een in gele baksteen en groen geglaazuurde lijsten en letters uitgevoerde gevel aan de zijde van de Liniestraat en de Terheijdenseweg. In 1961 werd een nieuwe fabrieksschoorsteen in bedrijf genomen, versierd met de letters De Faam, de blikvanger van het bedrijf. Vooral dankzij de schoorsteen en de voorgevel is het gebouw van De

Faam een beeldbepalend element in de omgeving van het station. De procedure om De Faam een gemeentelijk monument te maken is nu in gang gezet. Het is niet toegestaan om iets aan het gebouw te slopen of te verbouwen zonder vergunning. De redenen hiervoor zijn dat het fabriekscomplex een van de oudste complexen in het gebied is, dat het zorgvuldig is vormgegeven en gedetailleerd, dat het exterieur nog in oorspronkelijke staat verkeert, dat er nog enkele authentieke interieuronderdelen aanwezig zijn en dat het, ondanks alle latere uitbreidingen en toevoegingen, een grote onderlinge samenhang vertoont. Behoudenswaardig zijn het kantoorgebouw, de productieloodsen, inclusief de betonspantenconstructie, de ommuring met de belettering, de fabrieksschoorsteen, het ketelhuis inclusief de ketel uit 1960 en het transformatorhuis.

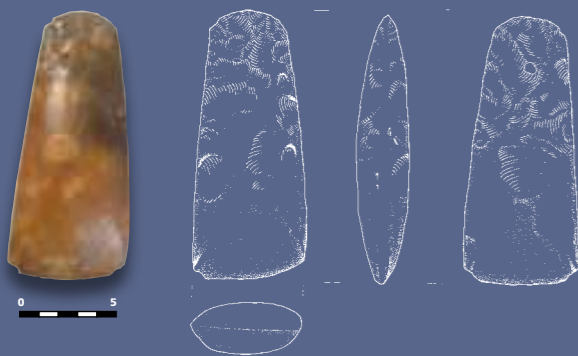

Een **vuurstenen** bijl

Erik Peters De bekende west-Brabantse amateur-archeoloog Jac. Verhagen heeft zijn collectie voor zijn overlijden geschonken aan Breda's Museum. Er is nu een rapport geschreven door Rob Houkes, destijds in dienst van Hazenberg Archeologie, over de collectie en de vindplaatsen van Verhagen met een catalogus van een deel van de vondsten.

In de collectie van Verhagen is een complete, gepolijste vuurstenen bijl aanwezig, afkomstig uit Hilvarenbeek (de precieze locatie en de verwervingsgeschiedenis is niet bekend). Het is een bijl met een ovale doorsnede. Dit dateert de bijl vermoedelijk in de nieuwe steentijd (circa 5000-2000 voor Christus). Dit type bijl komt voornamelijk in zuid-Nederland voor. De bijl weegt ongeveer driehonderd gram en heeft een lengte van ongeveer veertien centimeter, een breedte van zes centimeter en is drie centimeter dik. Aan de achterzijde zit een begin van een gat. De glans ('patina') die op de bijl is ontstaan door de plek waar de bijl in de grond heeft gezeten, geeft nog wel leuke informatie.

De bijl heeft in de loop der millennia een typische gele en bruine glans gekregen. De oorspronkelijk lichtgrijze kleur van de vuursteen is te zien in een recente beschadiging. De grens tussen meer gele en meer bruine glans loopt precies over het midden van de bijl. Waarschijnlijk gaat het om een bijl die aan de rand van een veengebied of een andere natte plaats als offer heeft gediend. Bij dergelijk offers werden bijlen met de snede omhoog in het zand geplaatst, waarna de bijl door veen overgroeid raakte. Door de verschillen in waterhuishouding tussen het zand en het veen bestaan ook verschillen in de inspoeling van ijzerdeeltjes in het oppervlak van de bijl, waardoor deze typische in tweeën gedeelde glans kan ontstaan.

Vanaf 23 maart 2013 is er een tentoonstelling in Breda's Museum met vondsten uit de verzameling van Verhagen, waar onder andere deze bijl te zien is. Het rapport is op dezelfde datum verschenen.

Gerard Otten

Ruim anderhalve eeuw, van 1404 tot en met 1566, bewoonden de Nassaus het Kasteel van Breda, in deze tijd de Burcht genoemd. In Breda werd hof gehouden en zo werd de stad opgestoten in de vaart der volkeren. De Nassaus hadden nog twee andere woonpaleizen in de stad, de Herberg van de Heer aan de Reigerstraat en Huis Valkenberg aan de Catharinastraat. De restanten van de Herberg zitten nog verstopt in de bebouwing aan de noordzijde van de Reigerstraat. Huis Valkenberg is gesloopt.

Het **Kasteel** van **Breda**

Het meest zichtbare symbool van de Nassaus

Toen de Nassaus zich aan het begin van de vijftiende eeuw in Breda vestigden was Breda een nederzetting met reeds alle stedelijke kenmerken. Het stadje had een handelsfunctie voor de directe omgeving. Met de komst van de Nassaus ging Breda een rol spelen in een veel groter gebied.

Bouwwoede

Op de voorhof van het Kasteel stond een groot huis, de Herberg, de 'stads-woning' van de heren van Breda. Graaf Hendrik III deed het eigendom hiervan over aan een van de adellijke families aan zijn hof. Later werd het complex helemaal verkaveld en verdween de Herberg in het inwendige van een rij huizen aan de Reigerstraat. De bouwkundige restanten hiervan zijn nog steeds niet uitputtend onderzocht. De Nassaus waren continu aan het bouwen. Engelbrecht I en Johanna van Polanen waren waarschijnlijk verantwoordelijk voor de bouw van Huis Valkenberg. Jan IV heeft aan de massieve, middeleeuwse burcht een laat-gotisch woonpaleis gebouwd, zo iets als het Markiezenhof in Bergen op Zoom. Engelbrecht II concentreerde zich op zijn paleis in Brussel. Hendrik III was waarschijnlijk de grootste bouwheer van allemaal.

Het wapen van Nassau en Vianden zoals dat gevoerd werd door Engelbrecht I tot en met Hendrik III.

Een maquette van het Kasteel van Breda in 1590. Op de voorgrond de massieve torens van de Burcht van Jan van Polanen. In het midden het laatgotische paleis met witte speklagen van Jan IV van Nassau. Een groot deel van het oude kasteel is al gesloopt voor de bouw van het paleis van Hendrik III.

Collectie Breda's Museum

Hij bouwde een vroeg-renaissance paleis, gedeeltelijk op de plaats van de middeleeuwse Burcht. Stadhouders-koning Willem III voltooide uiteindelijk dit paleis. De Nassaus hadden nog meer burchten en paleizen. Het belangrijkste was het Paleis van Nassau op de Koudenberg in Brussel, niet ver van de residentie van de hertogen van Brabant. Verder hadden ze nog burchten en woonhuizen in Vianden, Diest en nog meer plaatsen. De Nassaus trokken heen en weer tussen hun verschillende residenties. Ook in Breda maakten ze afwisselend gebruik van hun verschillende woningen. De weduwe van de vorige heer verbleef meestal op Huis Valkenberg en de heer zelf in de Herberg of op de Burcht.

De Burcht lag op een strategische plaats aan het einde van een zandrug. Hij raakte aan één zijde aan het hoge gebied waar de stad op gebouwd is en werd aan drie zijden omringd door het lage gebied van het Markdal en de Vucht. De oppervlakte van het kasteelterrein was zeer groot in verhouding tot de op-

pervlakte van de stad. De Burcht was een verdedigbaar complex, zelfs in de tijd toen het buskruit al was uitgevonden. De Nassaus waren machtige edellieden, niet alleen in politiek opzicht, maar ook militair, met eigen soldaten en vuurwapens en zelfs kanonnen. Voordat Hendrik III hier zijn paleis bouwde was dit een schilderachtig complex met torentjes en trapgevels en onregelmatige bouwmassa's, omringd door water. Het Kasteel dat we nu zien aan het Kasteelplein vertegenwoordigt eigenlijk alleen maar de laatste bouw-fase, die van graaf Hendrik III en stadhouder-koning Willem III. De voorgaande geschiedenis valt hieraan nauwelijks af te lezen.

Een schitterend hof

De Burcht in Breda en het hofleven dat de Nassaus hier voerden was een afspiegeling van het hof van de Bourgondiërs in Brussel, maar alles op een wat kleinere schaal. Grote feesten waren een statussymbool en de residenties beschikten dan ook over een grote zaal met een grote open haard en een keuken van enorm

De zogenaamde Egmondgalerij aan de voorzijde van het Kasteel op een tekening van Valentijn Klotz uit 1692.

Collectie Noordbrabants Museum, Den Bosch

me afmetingen. In 1992 werd bij opgravingen op het Kasteel een stortkoker gevonden. Hieruit kwamen allerlei botfragmenten tevoorschijn van dieren die opgediend waren tijdens feestmaaltijden zoals wild, gevogelte en vis. Het meest interessant waren de restanten van verschillende zwanen. Het zwanenvlees werd verwerkt in een pastei in de vorm van een zwaan en de zwanenvleugels werden weer op de pastei gemonteerd. De zwaan was bij uitstek een vogel met een 'adellijke' uitstraling. Ook de reiger mocht alleen door de adel worden gegeten. Ten noorden van de Burcht bevond zich het Reigersbos en in de Reigerstraat stonden de Reigersbomen, waarin deze vogels nestelden. Jonge reigers werden uit de nesten gehaald en beschouwd als een lekkernij. Op het Kasteelplein werden toernooien gehouden. De Egmondgalerij diende hierbij als tribune.

Het Kasteel diende voor het huisvesten van gasten met hun personeel. De heer zelf bewoonde een gerieflijk appartement in een van de bijgebouwen. Er was een eigen kapel, ook een statussymbool. Rond de diverse residenties lagen tuinen en boomgaarden waar de

heer en zijn echtgenote en hun gasten zich konden verpozen.

Verschillende malen zijn keizers en koningen in Breda in de vijftiende en zestiende eeuw op bezoek geweest: keizer Maximiliaan, Filips de Schone en keizer Karel de Vijfde. De beide keizerlijke majesteiten logeerden in het Valkenberg. Dit moet dus wel een groot en luxe complex geweest zijn. Voorheen bevond zich boven de hoofdpoot van het Kasteel het wapen van keizer Karel. In het residentiële complex bevonden zich verder allerlei utilitaire gebouwen zoals kantoren (de Rekenkamer), boerderijen, opslagplaatsen voor turf en voedsel en een watermolen.

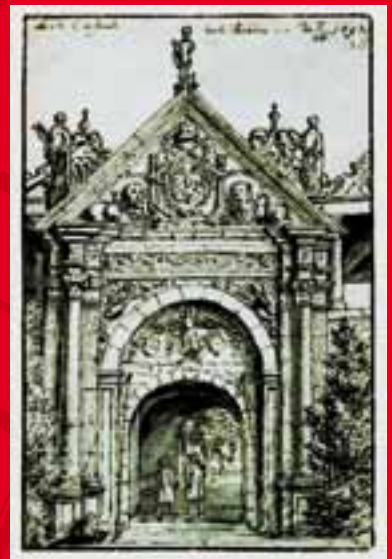
De Tachtigjarige Oorlog

De graven van Nassau bouwden Breda in anderhalve eeuw om van een eenvoudige middeleeuwse marktplaats aan de voet van een feodaal kasteel tot een vorstelijke residentiestad met de mooiste gotische kerk van de Noordelijke Nederlanden. Deze anderhalve eeuw mag met recht de Gouden Eeuw van Breda genoemd worden. Het einde kwam met de Tachtigjarige Oorlog.

Willem van Oranje begon zijn leven als een katholiek, Bourgondisch edelman en hij eindigde als het onofficiële staatshoofd van een protestantse republiek. Het centrum van de Nederlanden lag niet meer in Brussel, maar in Amsterdam en Den Haag. Het Kasteel werd niet meer permanent bewoond en het gebouw leidde een sluimerend bestaan. Vanaf 1828 huisvest het gebouw de Koninklijke Militaire Academie, sinds 2005 de Nederlandse Defensie Academie genaamd.

De toegangspoort tot het Kasteel met het wapen van keizer Karel op een andere tekening van Valentijn Klotz uit 1692.

Collectie Noordbrabants Museum, Den Bosch

Colofon

De ErfgoedBrief Breda is een uitgave van de gemeente Breda.

De ErfgoedBrief Breda wordt toegezonden aan bewoners van monumenten in Breda en andere belangstellenden. Wilt u dit blad ook ontvangen of een gratis abonnement nemen, mail of schrijf dan de heer G. Otten, g.otten@breda.nl of G. Otten, Gemeente Breda,

Team Erfgoed, Postbus 90156, 4800 RH Breda.

Losse exemplaren zijn verkrijgbaar bij de Balie Voorlichting in de hal van het Stadskantoor (Claudius Prinsenlaan 10), in alle vestigingen van de Bibliotheek Breda, bij het Stadsarchief, Breda's Museum, de Grote Kerk, Princenhaags Museum en diverse boekhandels.

Redactie: Gerard Otten

Beeldredactie: Marc Berends

Vormgeving: x-hoogte, Tilburg

Oplage: 3400 exemplaren

Afbeeldingen op pagina 1 zijn afkomstig uit de collectie van het Breda's Museum, het Stadsarchief Breda en de Directie Ontwikkeling. Overige afbeeldingen zijn afkomstig uit de collectie van de Directie Ontwikkeling, tenzij anders vermeld.